

*X.Hümmətova. Nəsimi şeirində sözün informativ yükü
// Əlyazmalar yanmır, 2019, № 2 (9), s.125-130.*

UOT: 82.0

Xuraman Hümmətova

Filologiya üzrə elmlər doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115.

e-mail: hummatovax@mail.ru

NƏSİMİ ŞEİRİNDƏ SÖZÜN İNFORMATİV YÜKÜ

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat tariximizdə anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş, məhəbbət və gözəllik nəğməkarı kimi şöhrət qazanmışdır. Onun dərin ağıl və idrakından yoğrulmuş şeirləri ədəbiyyatımıza yenilik gətirən bədii düşüncənin ifadəsidir. Nəsimi poeziyası insanın ilahi yaradılışından, onun kamilliyinin əzəmət və vüqarından soraq verən əsərlərdir.

Açar sözlər: Nəsimi, söz, informativ yük, poeziya, təfəkkür, bədiilik

Giriş

Azərbaycan tüklərinin ədəbiyyatı və fəlsəfi fikir tarixində Seyid İmadəddin Nəsimiyə (XIV) həm şair, həm, filosof, həm də mütəfəkkir kimi özünəməxsusluq verən onun mənsub olduğu hürufilik təriqəti ilə bağlı görüşləridir. Nəsiminin istər şeir yaradıcılığı, istərsə də səyahətləri başlıca olaraq bu fəlsəfi-fikri cərəyana daha çox xalq kütləsi cəlb etmək məqsədi güdüürdü.

İnkər olunmaz həqiqətdir ki, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi olsa da, bu təriqətin yaşamasında və yayılma arealının genişlənməsində Nəsiminin əvəzsiz dərəcədə xidmətləri olmuşdur. Məhz hürufilik Nəsiminin simasında yaşamış və yayılmışdır. Nəsimi hürufiliyi poeziyada yaşatmaqla onun terminologiyasını, simvollar sistemini, ifadə özəlliklərini, üslub anlayışlarını daha da zənginləşdirmiş və onlara yeni ifadə tərzini vermişdir. “Türk şeiri ilə ən əvvəl Nəsimi şöhrət tapmışdır” (1, 20).

Hürufiliyin əsas təməl ideyalarını təbliğ edən hürufi şairləri, o cümlədən onların şəxsi nəhəng nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi tərəfindən poeziyada ifadə olunmaqla ədəbiyyatı ilahi-irfani ideyalarla zənginləşdirmiş və müqəddəsləşdirmişdir. Deməli, hürufilər Allahın dərkolunmaz ilahi mahiyyətinin sözdə təəcəssüm olunması haqqındakı ideyaları ədəbiyyatı yalnız söz sənəti olmaqdan çıxarıb onu daha yüksək zirvələrə – ilahi-idraki məqamalara qaldırmışlar. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf təkə Nəsiminin simasında yox, eləcə də ondan əvvəlki və sonrakı sənətkarların simasında milli ədəbiyyatı müqəddəs dəyərlər sisteminə –söz sənətinə çevirmişdir.

Bədii ədəbiyyatın gözəlliyi, təsir gücü onun ifadə tərzində əks olunur. Söz sənətkar ilə cəmiyyət arasında əlaqə yaradan ən mühüm vasitə rolunu oynayır. Odur ki, dili gözəl bilib ondan yerli – yerində istifadə etmək söz sənətkarlarının əsas vəzifəsi olmuşdur. Söz o zaman dəyər kəsb edir ki, o müəyyən informasiya yükünə malik olsun. Deməli, hər bir söz daşdığı

informativ yükə görə əhəmiyyətli. Sözün kəsb etdiyi informativ yük nə qədər dərin, fəlsəfi mahiyyət daşıyarsa, söz bir o qədər uzunömürlü, dəyərli və əhəmiyyətli hesab olunur.

“Qurani-Kərim”in vəhylə (sözlərlə) nazil olduğunu, “Yasin” surəsinin 82-ci ayəsindəki “kun fə yəkun” (“ol” dedik oldu) kəlamına əsasən dünyanın yaranmasının sözlə bərqərar olması, müqəddəs kitabımızdakı fikirləri əsas tutaraq sözü müqəddəs hesab etmişlər. Bütün bu aləmin məhz “kon” (ol!) kəlməsindən yaranması hamıya məlumdur. “Əl-Bəqərə” surəsinin 31-ci ayəsində, insanın üstünlüyü Allahın ona bütün adları (sözləri) öyrətməsi ilə əlaqələndirilir. Həz. Əlinin belə bir kəlamı var “İnsan öz dilinin arxasında gizlənilib. Danışandan sonra onun ağıllı və ağılsız olduğu ortaya çıxır”. Bu baxımdan söz və ruhun əlaqəsi hələ qədim zamanlardan insan düşüncəsində onların bir-birindən var olması, bir-biri ilə bağlı olması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. İnsan bədəninin ruhla canlanması, varlıq aləminin isə sözlə nəşət tapması onun insan ruhu ilə bağlılığından xəbər verir. Bu haqda dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi belə demişdir:

Əgər söz can ipini əyirməsəydi bir an,
Bu kələfin başını bəs hardan tapardı can?

Füzulidə isə bu fikir belə formulə edilir.

Söz candır əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can.

Orta əsrlər poeziyasında bəzən söz hətta insan bədəni ilə müqayisə edən . dahi Nizami Gəncəvi “ biz sözü, bu bədənsə eyvanımızdır” deyir. Sözün ilahi hikmətlə əlaqəsi, Allah kəlamı olması haqqında XIII əsrdə Yunus Əmrə “söz qaradn ağdan degil, yazıb oxumaqdan deyil, bu yürüyən xalqdan deyil, xaliq avazından gəlir”, “mənim deyil bu kəlləçi, qüdrət sənin Yunus nəçi” deyir.

Öz yaradıcılığında hürufiliyin qəliz anlayış və terminlərindən istifadə edən şair şeir dilini, ondakı təsəvvüfi-irfani simvolikanı və bundan doğan çətinliyinə görə “ heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz, bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq” deyərək, bu dili “quş dili” adlandırmaqla dilin informativ yükünün dərinliyinə işarə edir.

Hürufilərə görə bütün varlıq aləmi səsdən var olduğu üçün kainatın da yaranması sözdə öz əksini tapır. “Bədi ifadə üsullarını daha da zənginləşdirmək və qüvvətləndirmək baxımından klassik Şərq ədəbiyyatında ərəb əlifbası hərfləri öz adları və forması (şəkli) ilə rəmzi mənalarda müxtəlif bədi bənzətmələr məqamında işlədilmişdir. Məsələn əlif (ا) hərfi boy, qamət, ayn (ع) – göz, kaf (ق) – qaş, mim (م) – ağız, sin (س) – diş, dal (د) – qəddi-qamətin bükülməsini, nun (ن) isə nöqtə və kirpiklər kimi rəmzi mənaları bildirir.” (2,125) Odur ki, həyatın bütün gizlin sirləri hərflərdən yaranan sözlə aşkar olur. Hürufilik ideyalarını şeirlərində əks etdirən Nəsimi ərəb hərflərinin insan üzündəki cizgilərə bənzədiyini və Allahın gözəl adlarının onun sifətində yazıldığını bu yolla isbat edirdi. Bu hərf və rəqəmlərdən ustalıqla istifadə edən Nəsimi deyir:

Dünyavi axirətdə azad idim əlif tək,
Çəkdi məni bəlaya balasının bəlası (3, 252).

Şair ruhun insan bədəninə üfrülməmişdən əvvəl bu aləmdə əlif (ا) hərfi kimi azad dolaşdığını, ancaq ruhun insan bədəninə daxil olandan sonra o qəfəsə salınır və bununla da “bəlaya” düşür olduğunu vurğulayır. Aşiq bu dünyaya gəlməzdən əvvəl ilahi eşq şərəbini içib məst olmuşdur. Bu, məşhur “bəzmi-əzəl, yaxud “bəzmi-ələst, rəvayətinə işarədir. Rəvayətdə deyilir: “Allah ruhlardan soruşdu: “Mən sizin rəbbiniz deyiləmmi? Dedilər: “Bəli“ (“Ələstu

birəbbikum? Qalu bəla)“ .Odur ki, ruh öz məşuqunun yanına qayıtmağa can atır. Bu canatmanın mayasında ilahi eşqin cazibəsi durur.

Beytin zahiri mənasına gəldikdə əlif hərfi özündən əvvəl gələn hərflərlə birləşməsi onun azad olmasına, bu hərfin özündən sonrakı hərflərlə birləşməsi isə, onu bəlaya, dünyəvi məqamlarla, materiya ilə bağlanmasına bir işarədir. Bu beytin izahı ilə bağlı S.Şıxıyeva yazır : “Beytin əsasında duran “əlif, hərfinin müstəqil və və bitişik yazılışının şəkilləri durur. Ayrıca yazılan əlif müstəqil və “azad,, olduğu kimi, insan varlığındakı ruhi-cüzdə ruhi-küll ilə vəhdətdə olarkən ayrılıq və hicran qəmindən azad idi. İlahiyə məhəbbətini sübuta yetirmək istəyən ruh „bəla“ sözündəki „əlif“ kimi büküldü, müstəqilliyini itirdi. „əlif“ və „lam“ın bu şəkildə birləşməsi ruhun cisimdə (bədəndə) həbs edilməsinə bənzəyir. Yalnız vücuti-mütəlqin mövcud olduğu, ilahi ilə birlikdə olduğum zaman „əlif“ kimi azad (burada həm də qayğısız) idim. „Bəli“ („bəla“) dedim, bəlasının-qədd-qamətinin eşqi məni bəlaya(dərd) çəkdi“ „Dünyəyü axirətdə“ təzadlı anlamı ilə bu aləmlərin ilkin mərhələsində –Misaq günündə vəhdətdə olduğuna, ayrılığın sonrakı mərhələsində baş verdiyinə işarə edilmişdir“. (4, 173-190)

Şair başqa bir qəzəldə hərflərlə bağlı şair deyir:

Əsli dənidir dünyanın, zatında yoxdur bir əlif,
Tərkibinə gəl bax anın şol ya vü nünü dalinə.

Beyt həm zahiri, həm də daxili baxımından iki məqamı özündə əks etdirir. Zahiri baxımdan beytdə əlif hərfi həm həqiqi, həm də məcazi mənalar daşımaqdadır. Şair insan qamətini, həm də onun əqidə düzlüyünü əlif hərfinə bənzədir. O, yaşadığı aləmdə düzgün Adəm övladının olmadığını deyir. Dünya özü də “dəni”dən yarandığı üçün “alçaq” deməkdir. “Dünya sözündəki (د) ərəb hərfi ilə yazılır ki, bu da dövrənin zamanın düzgün, doğru olmadığına (د) dal hərfi kimi əyriliyinə bir işarətdir. Bütün bu zahiri oxşarlıq beytin şəkli mənası ilə əlaqədardır. Beytin ikinci misrasında adı keçməyən “dünya” sözü ərəb əlifbası ilə elə şəkildə yazılır ki, bu(dal, nun, ya (dəni) (دنى)orada əlif hərfi işlədilmir. Bu sözün yazılışı əyri hərflərdən yarandığı üçün dünyanın düzgün yer olmadığını deyən şair başqa bir şeirində “dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə, aldanma onun alinə ondan həzər eylə” deyər, bu fəsilə bir işarə edir” (5, 60).

Rəqibin olmasının məqsudi hasil,
Əlif tək qəddimi ol saldı dalə (6, 232).

Beytdə şairin lirik “məni” rəqibindən narazılığı göz önündədir. Rəqibinin muradına yetməməsini, arzusunun hasilə çatmasını istəmir. Ona görə ki, sevgi cəfasından onun əlif (ا), düz qaməti, həsrətdən, niskildən əyilib dala (د) dönüb.

Sözün informativ yükü təkə onun müsbət məqamlarla bağlı olması funksiyasını daşımır, bu informasiya mənfi çalarları da özündə əks etdirir. Sözün mənfi məqamları özündə əks etdirməsi informativ yükünə` Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlmək olur. Nəsimi şeirlərini birində deyir: “ dil bazarçısı yalandır, varmazam bazarinə, gerçək olmaz əgridil, inanmazam iqrarinə”, (1, 71) Nəsimi sözü düz olmayan, əhdinə sadıq qalmayan adamlardan uzaq olmağı, onlara bel bağlamamağı tövsiyə edir. “Hər kimin feyli riyadır, ya sözü gerçək degil, qövlünə inanma anın, heçə say iqrarini” (1, 102), “Nacins söhbəti degil illa tamu odu, Fəzl eylə, ya illahi, əcirna minəl-əzab” (38) deyir. Şeirin informativ məlumat yükü ondan ibarətdir ki, şair nadan adamlarla söhbət etməyi cəhənnəm odunda yanmaqla müqayisə edərək, “ilahi bu oddan bizi uzaq eylə”, deyir.

Surətin lövhində endirdi kəlamı Cəbrayıl,
Ey camalın həq kitabı, innəhü-şeyün əcib (1, 39) .

Bu beytdə müəllif məlum əhvalatı oxuculara çatdırır. Beytin informativ anlamında şair insan üzünün gözəlliyini müqəddəs Quran-Kərimin kəlamları ilə müqayisə edir. Bu gözəlliyin ilahidən gəldiyini söyləyərək, ey gözəlliyi haqq kəlamı olan, bu nə qərribə işdir ki, sənün üzünün gözəlliyi simasında Cəbrayıl(ə.s) ilahi kəlamları göydən endirdi. “Hüruflər hətta insan üzünü “Allahın güzgüsü” sanırdı. Guya Allahın özü insan üzündə görünməkdədir, insan üzündə Allah sözü yazılıb. Buna görə də insana səcdə edilməlidir” (1, 16).

Aşiqin əsrarını, həqqi bilən arif bilir,
Aşına halın nə bilsin, kəndini bilməz qərrib (1, 39).

Ariflik təsəvvüfün mərhələ prinsipərindən biridir. Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə ariflik mərhələsinə gəlib çatan irfan əhli haqqın gizli sirlərindən xəbərdar olur. Şair haqqın sirləri ariflərə məlum olur, ariflər ancaq onu bilərlər deyir. Beytin ikinci misrasında işlədilən “kəndini bilməz” ifadəsi ariflərin “ özünü bilməyən rəbbini bilməz” hədisi ilə üst-üstə düşür. Şair özünü bilməyən, haqqını tanımayan aşiq olanın halını necə bilsin?” deyir.

Xubların eşqindən, ey zahid , mənə mən eyləmə,
Çünki mana eşq oldu qismət günü həqdən nəsib. (1, 40).

Şeirdə şair zahidlə arifi qarşılaşdırır. Arif zahidə ondan gözəlləri sevməyi qadağan etməməsini xahiş edir. Çünki haqq dərgahında nəsib almaq məqamında Tanrı onun da qismətinə gözəlləri sevməyi yazıb.

Nəsimi poeziyasında sözün informativ yükündə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərlə bağlı məlumat xarakterli beytlər, onlarla bağlı informasiyalar da yer almaqdadır. Bu beytlərin bəzilərində peyğəmbərlər, bəzilərində tarixi şəxsiyyətlər, bəzilərində isə şairin əhatəsində olduğu insanlar haqqında informativ məlumatlar verilir. Təriqət ədəbiyyatında əfsanələşən bu tarixi şəxsiyyətlərə şairlər bir simvolik obraz kimi müraciət etmişlər. Məsələn, Bəyazid Bistaminin adı özünü qul edib başqalarını xilas etmək üçün satan bir aşiq obrazı kimi xatırlanırsa, Şibli Bağdadda yaşamış sufilərdən olmuş, yatmamaq üçün gözlərinə duz sürtər və gecə-gündüz ibadət edəmiş, Həllac Mənsur isə təsəvvüfdə dara çəkilərək Tanrısına qovuşmuş, haqqdan dönməyən bir aşiq kimi vəsf olunur.

Həllac Mənsurun “ənəl-həqq” ideyası orta əsr poeziyasında dinin əsasını sarsıdan çağırış mənasını özündə ehtiva edirsə, təsəvvüf ədəbiyyatında isə bu termin “ənəl-həqq” insanın kamala yetməsinə bildirən ifadədir. Nəsimi Həllac Mənsurun bu ideyasını yaşadaraq şeirlərində bu ifadəni müxtəlif məqamlada işlətməmişdir. Şair buna işarə edərək deyir:

Gər ənəlhəqq söyləməkdən dara asılısam nə qəm ,
Bunca Mənsurin asılmış başı bər dar, üstə gör! (1, 245)

Şair “ənəl-həqq” söyləməklə başının dar ağacından asılmasından qorxmadığını, Mənsurun başı kimi çoxlarının başını dar ağacından asılmış gördüyünü vurğulayır. Nəsimiyə görə, Həllac Mənsur dara çəkilməklə canını “haqq” dediği Tanrısına qurban vermiş, beləliklə də, öz ruhu ilə vücudi-mütləqə qovuşa bilmişdir. Həm də şair özünü Həllac Mənsurun yanında hiss edir, onunla birlikdə “eşq darına” asıldığını bildirir. Şair “zülfünün darında, şaha, asılan Mənsur idi, hər kim ki, Mənsur olmadı, zülfündə bər-dar olmasun” deməklə, gözələ vurulmağı aşiqin “sevgi darına” çəkildiyini, kim ki, sevgi yolunda Mənsur kimi “ sevgi darına” çəkilməyibsə, bu yolda onun “bərbad “olacağını deyir. “Mənsuri asar darinə mənsur”,

“təxtə çıxmaq istəməz Mənsur olan, ya minbərə, hər kim Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqin darinə” ,“Musəvü Tur nədir, Şiblivü Mənsur nədir, əjdaha olan ağac rıştə ilən dar nədir?” deməklə, Həllac Mənsurun “ənəl-həqq” nidasına hörmətlə yanaşan şair özünü də həmin “eşq darına” çəkilməsini deməklə, Həllacın asıldığı dar ağacını “eşq ağacı” adlandırır. Nəsimi poeziyasında Həllac Mənsurun “ənəl-həqq” ideyası əslində insanın Tanrı olması deyil, onun Tanrıda əriməsidir, yəni cüzin küllə qovuşmasıdır.

Nəticə

Nəsimi poeziyası keçmiş ilə bu gün arasında əlaqə yaratmaq baxımından tarixi gerçəkliyi özlərində əks etdirir, yaşadır və nəsil-dən- nəsle ötürür. Nəsimi poeziyasının əvəzolunmaz təsir gücü oxucuları mərd və mübarizliyə səsləmək, onlara daxili gözəllil və zənginlik aşılayır. Çoxfunksiyalıq xüsusiyyəti daşıyan Nəsimi sözünün informativ mənə yükünün araşdırılması bu gündə aktuallığını itirməyib.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Ön sözün müəllifi Ə. Səfərli. Bakı, Gənclik, 1991.
2. M.Füzulinin dili. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm. 1997, s. 125
3. İ.Nəsimi. Seçilmiş əsərləri . Bakı: Azərnəşr, Yazıçı, 1973, 3cildə, II c.
4. S.Şıxıyeva. Nəsimi şeirində Əlif-Lam“ poetik forma və fəlsəfi rəmz kimi. Bakı: 1999, Ədəbiyyat məcmuəsi.səh .173- 190)
5. Y.Seyidov, S.Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, Gənclik. 1977.
6. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı, 2018.

Khuraman Hummatova

Informative word load in Nasimi's poetry

The article presents the work of Imadedin Nasimi, who took an important place in the history of our literature. He laid the foundation of native poetry. In the process of work, we were convinced that his original creation, coming from his own creative thinking, in its own way colored his native literature with innovations. Poetry Nasimi first of all evidence of his attitude to the Almighty, his perfection, his Majesty. It is in this perspective that the power and beauty of the classic artistic thought appear before us. In Nasimi's teaching, the word is a means of communication between man and the Most High. He, who knew all the subtleties of his native Turks, using his richest possibilities, managed to create a teaching about the contact of a person with Allah with the help of a word. The word then gains true power when it has an informative load. As far as the word will have a deep philosophical load, so much it will be more significant.

Keywords: *Nasimi, word, informative load, poetry, thinking, artistry*

Хураман Гумметова

Информативная нагрузка слова в поэзии Насими

В представленной статье речь идет о творчестве Имадеддина Насими, занявшего важное место в истории нашей литературы. Он заложил основу родной поэзии. В процессе работы мы убедились в том, что его оригинальное творение, исходящее из собственного творческого мышления, по-своему окрасило родную литературу новациями.

Поэзия Насими прежде всего свидетельство его отношение к Всевышнему, его совершенности, его Величия. Именно в подобном ракурсе предстает перед нами сила и красота художественной мысли классика. В учении Насими слово – средство связи человека с Всевышним. Он, знавший все тонкости родного тюрки, используя его богатейшие возможности, сумел создать учение о контакте человека с Аллахом с помощью слова. Слово тогда обретает подлинную силу, когда оно имеет информативную нагрузку. Насколько слово будет иметь глубоко философскую нагрузку, настолько и оно будет весомее.

Ключевые слова: *Насими, слово, информативная нагрузка, поэзия, мышление, художественность*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.10.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 13.11.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Atəmi Mirzəyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.